

Egyház és történelem

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

Egyház és történelem

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette
Kolumbán Vilmos József
Ősz Sándor Előd

Megjelent a

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

és az

Erdélyi Református
Egyházkerület

támogatásával

A borítón Bethlen Gábor erdélyi fejedelem erdélyi református
lelkészutódoknak adományozott címere.

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Egyház és történelem : egyháztörténeti tanulmányok / A kötetet

szerkesztette: Kolumbán Vilmos József és Ősz Sándor Előd. -

Cluj-Napoca : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024

ISBN 978-606-95647-6-9

I. Kolumbán, Vilmos József (ed.)

II. Ősz, Sándor Előd (ed.)

Ősz Sándor Előd*

Kolozsvár

Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban¹

A gyulafehérvári Batthyáneum Erdély egyik legjelentősebb könyvgyűjteménye. Alapítása Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök (1780–1798) nevéhez köthető. A történészként is jelentőset alkotó tudós és tudományszervező püspök 1792-ben elérte, hogy a katonai kincstár átengedje az egyházmegyének az 1773-ban feloszlott trinitárius templomot és kolostort. A templom épületének átalakítása 1794 körül zajlott, a teret négy szintre osztották: a földszintre nyomdát, az első és második emeletre könyvtárat, az átépített padlástérbe csillagvizsgálot rendeztek be. A könyvtár anyagának bizonyos része 1794-ben már a mai helyén volt.

A gyűjtemény alapját Batthyány 3000 kötetnyi magánkönyvtára, valamint a gyulafehérvári püspöki, illetve a káptalani bibliotéka jelentette. Az alapító püspök 1782-ben megvásárolta Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) bécsi érsek impozáns könyvtárát, valamint a lőcsei Szent Jakab-templom értékes gyűjteményét. Ide kerültek az 1773-ban feloszlott szerzetesrendek (elsősorban jezsuiták) könyvei is.²

A gyűjtemény később a Gyulafehérvári Egyházmegye püspöki könyvtáraként is működött, anyaga keveredett a szomszédos épületben működő szemináriuméval. 1948-ban államosították, azóta a Román Nemzeti Könyvtár alegységeként működik.³

* Ősz Sándor Előd (Gyergyószentmiklós, 1982) tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2005 – első lelkészképesítő) és a BBTE Református Tanárképző Karán (2006 – magiszteri, 2017 – doktori) végezte. 2005–2007 között a Kolozsvár-Alsóvárosi Református Egyházközség segédlelképásztora, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa, 2022-től a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa. Érdeklődési területei: az Erdélyi Református Egyház kora újkori szervezete és működése, református iskolatörténet, református lelkészek és tanítók életpályája, erdélyi értelmiségiek könyves műveltsége, a reformátorok teológiájának hazai recepciója.

¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

² Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező. In: *Uő: Társadalom, egyház, művelődés*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest 1997. 368–381.

³ A gyűjtemény jelenlegi honlapja: <https://bibnat.ro/Colectiile-Filialei-Batthyaneum-s187-ro.htm>. 2024. szeptember 9-i letöltés.

2018 óta tartó, hosszabb távú kutatásunk során – amelynek célja a történelmi Erdély könyvgyűjteményeiben fellelhető reformátori munkák leírása – jutottunk el ebbe a gyűjteménybe, és vettük kézbe az alábbi tizenöt szerző itt őrzött, 1601 előtt megjelent munkáit. *Wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Major (1502–1574). *Lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600). *Genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602). *Zürichi teológusok*: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). *Svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). *Pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590). Kizárólag teológiai művekkel foglalkozunk, illetve olyan gyűjteményes kötetekkel, amelyek teológiai témájú írásokat (is) tartalmaznak.

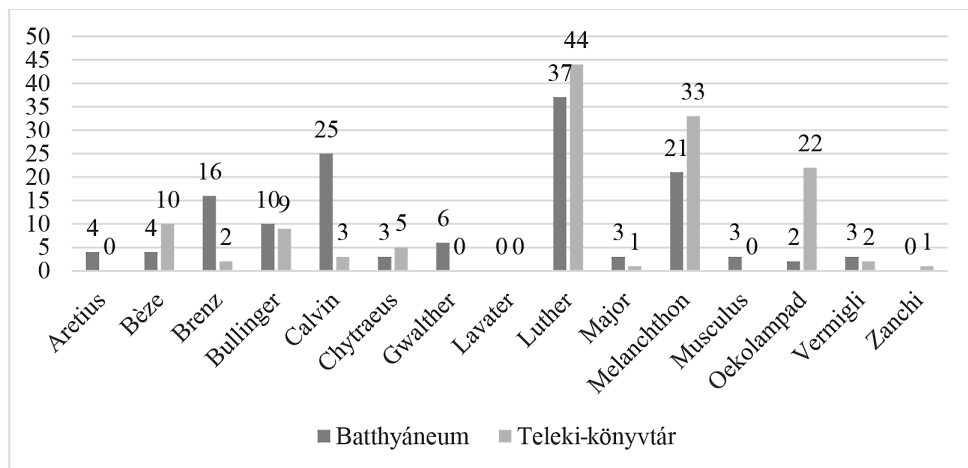
A Batthyáneum megfelelő anyagának vizsgálatával lezárult a református, unitárius és katolikus gyökerű gyűjtemények számbavétele és elsődleges feldolgozása, ezekben a fent említett szerzők 1133 művét kutattuk.

Kötetek és szerzők – mennyiségi elemzés

A Batthyáneumban a kutatott 15 szerző közül 13-nak a műveit találtuk meg, szám szerint 137 nyomtatványt. Ludwig Lavater és Girolamo Zanchi műveiből egyetlen példányt sem őriz a könyvtár, ez érthető, ugyanis a nevezett szerzők a 17. század közepétől nem voltak részei a teológiai „kánonnak”. A vizsgált anyag közel 60%-át három közismert reformátor munkái teszik ki: Luther (35), Calvin (25) és Melanchthon (21). A sorrend a következőképpen folytatódik: Brenz (16), Bullinger (10), Gwalther (10), Aretius (4), Bèze (4), Chyträus (3), Major (3), Musculus (3), Vermigli (3) és Oekolampad (2).

A vizsgált könyvtárral egy időben alakult Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtára, a Teleki Téka. Utóbbi reformátori munkáit is számba vettük, és meglepően tapasztaltuk, hogy – bár a vizsgált anyagrészt nagysága csaknem azonos: a Batthyáneumban 137, a Teleki Tékában 132 nyomtatványt írtunk le – a szerzők arányában jelentős különbségek mutatkoznak. A református Teleki gyűjteményében alig találunk Calvin- és Brenz-művet, a Batthyányéban előbbiből 25, utóbbiból 16 van. Luther és Melanchthon írásainak száma viszont a Teleki gyűjteményében nagyobb. Oekolampad írásai a Batthyáneumban alig lelhetőek fel, Teleki 22 könyvét

vásárolta meg. (Utóbbira magyarázat a kancellár bázeli peregrinációja lehet.)⁴ (1. ábra).

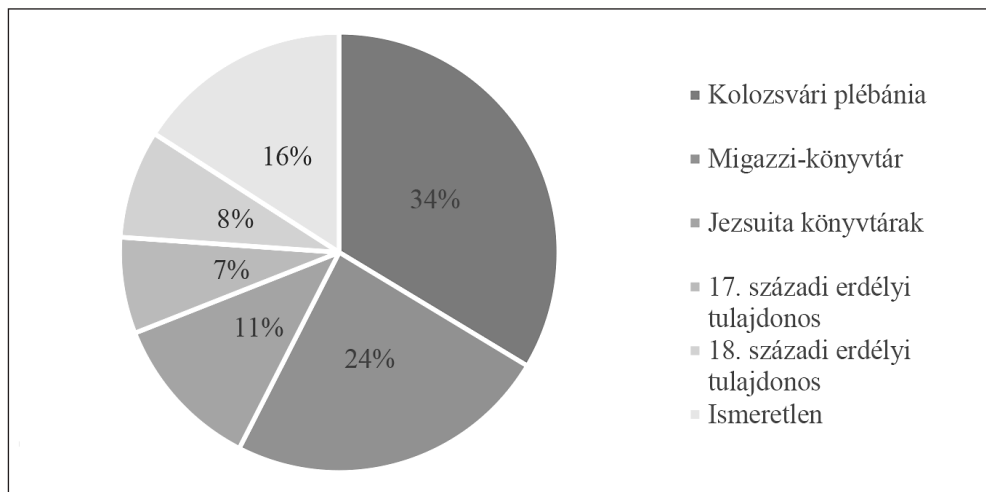
1. ábra

Az aránybeli különbségek oka elsősorban nem a gyűjtők/könyvtáralapítók szellemi profiljában, hanem a két gyűjtemény különböző forrásaiban keresendő. Teleki könyvtárának 132 reformatori nyomtatványa közül mindössze 28-ról sikerült egyértelműen igazolni, hogy a történelmi Magyarország területéről került a Tékába. 30 művet bizonyíthatóan külföldről vásárolt, 74 nyomtatványban viszont – a Telekién kívül – nem találtunk tulajdonosjegyet. Valószínűleg az utóbbiak is külföldről kerültek Marosvásárhelyre. A kancellár esetében sokkal inkább gyanakszunk célzott beszerzésekre.

A Batthyáneumban vizsgált kötetek legfeljebb 40 %-a került külföldről Gyulafehérvárra. 27 reformatori munka (24 %) a Migazzi-könyvtárból származik, további 18-ban (16 %) nem találtunk a Batthyányénál korábbi bejegyzést. A többiek viszont a kolozsvári főplébánia (38), illetve a nagyszebeni és a székelyudvarhelyi jezsuita rendházak (13) könyvtáraiból származnak, nyolc műnek 17., 9-nek pedig 18. századi hazai tulajdonosát azonosítottuk. (2. ábra)

⁴Teleki gyűjteményének reformatori műveiről lásd: Ösz Sándor Előd: Reformátorok művei Teleki Sámuel gyűjteményében: In: Bányai Réka – Kimpian Annamária (szerk.): *Musis patriis... Tanulmányok Teleki Sámuel halálának 200. évfordulójára*. Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely 2024, 212.

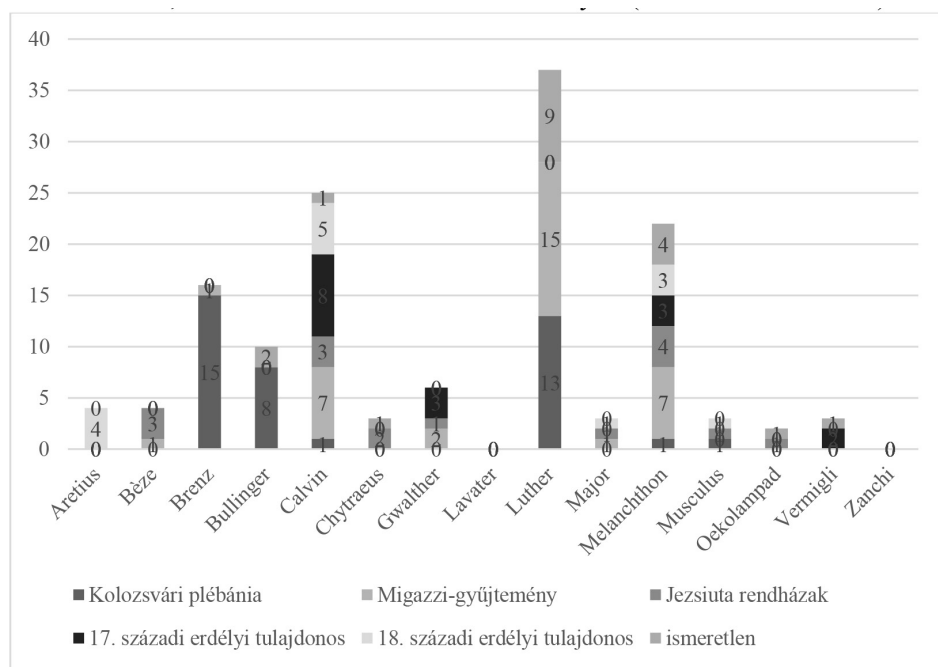
Ha szerzők szerint vizsgáljuk a kötetek provenienciáját, megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári főplébániáról elsősorban Brenz, Bullinger és Luther művei kerültek a Batthyáneumba, a Migazzi-gyűjteményből⁵ Calvin, Luther és Melanchthon írásai, hazai tulajdonosoktól Calvin, Gwalther és Melanchthon kiadványai.

2. ábra

A vizsgált nyomtatványok több mint fele (71 kiadvány) 1600 előtt már Kárpát-medencei tulajdonos birtokában volt, 12 nyomtatványnak a legkorábbi hazai tulajdonosa 17., 32-nek pedig 18. századi, 16-ban viszont kizárólag 19. századi tulajdonosjegyet találtunk. Brenz, Bullinger és Gwalther Batthyáneumban őrzött műveinek többsége már a 16. században Erdélyben volt. A Luther-köteteknek viszont hozzávetőlegesen a fele került a 16. században haza, a többi műve viszont csak a 18. században érkezett Erdélybe. Calvin és Melanchthon vizsgált művei időben viszonylag egyenletesen érkeztek a Kárpát-medencébe. (3. ábra)

⁵ A gyűjtemény köteteit a korabeli katalógus segítségével azonosíthatjuk: Ileana Dârja: *Fondul Migazzi. Surse documentare. Catalogul Bibliotecii cardinalului Christophor Migazzi*. Altip, Alba Iulia 1998.

3. ábra

Tulajdonosok és kötetek

A mennyiségi elemzés után érdemes részletesen, tulajdonosi körönként megvizsgálni a Batthyáneum reformátori műveit.

1. Külföldi tulajdonosok

A Migazzi-gyűjteménnyel együtt két olyan kötet került Gyulafehérvárra, amelyek a 16. század jelentős német személyiségeinek a könyvtárához tartoztak. Luther levélgyűjteménye első kötetének 1556-os kiadása⁶ Johann Selner (1525–1583) birtokában volt. Selner Wittenbergben (1550–1553) tanult, később Drezdában működött kántorként (1553–1560), majd lelkipásztorként (1560–1583). Korának híres motettaszerzője volt.⁷ A kötet halála után fiához, Daniel Selnerhez került, akiről

⁶ Luther, Martin: *Epistolarum...* Cristianus Rhodius, Ihenae 1556 – VD16 L 4649. Jelzete: G2 V 9.

⁷ Härtwig, Dieter: Johann Selner. In: Blume, Friedrich (hgg.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart XII*. Bärenreiter, Kassel – Basel – London – New York 1965. 490–491.

mindössze annyit tudunk, hogy 1586-ban a híres pfortai gimnáziumban tanult, majd a braunschweigi herceg udvari énekese lett.⁸ Őt garasért adta el egyik rokonának.

Luther és munkatársai (Johann Staupitz, Andreas Karlstadt) 13, 1520–1522 között megjelent kisebb írásának kolligátumát⁹ 1574-ben kapta ajándékba Altdorfban Johann Hofmann altdorfi és nürnbergi nyomdász (1588–1602).

2. A kolozsvári plébánia könyvtára

Kolozsvár protestánssá lett plébániai könyvtárának világosan elkülöníthető az a része, amely már 1555 körül bizonyíthatóan a főtéri templomban vagy a plébániaházban volt. A kötetek közös jellemzője, hogy oldalsó metszésükön a rövidített cím mellett a *Vol[umen] Cathedrae Saxo[nicae]/Vng[aricae] Colos[váriensis]* felirat, illetve egy vagy két betűből álló könyvtári jelzet olvasható. Az állományrészeiről legelőször Asztalos Miklós adott hírt,¹⁰ később Biró Gyöngyi,¹¹ illetve Sas Péter¹² írtak róla, legutóbb pedig a gyulafehérvári szemináriumi könyvtár antikvakatológusában bukkant elő öt – jogi témájú – kötete.¹³

⁸ Werner, Arno: Musik und Musiker in Landesschule Pforta. In: *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*, 8. (1907), 549.

⁹ Luther, Martin: *Von der Beycht ... Melchior Lotter, Wittenberg 1521 – VD16 L 7182 + Uő: Evangelium von der tzeben auszsetzigen[!] vordeutsch.* [Melchior Lotter], Wittenberg [1521] – VD16 L 4714 + Uő: *Das Magnificat vorteuschet und auszgelegt.* [Melchior Lotter], Wittenberg [1521] – VD16 L 5453 + Uő: *Auszlegung deutsch des Vatter unnser.* [Melchior Lotter, Wittenberg 1520] – VD16 L 4063 + Uő: *Von der Christlichen hoffnung.* [Valentin Curio, Basel 1522] – VD16 L 5545 + Uő: *Der sechsunddreissigst psalm David.* [Silvan Otmar, Augsburg 1521] – VD16 L 5863 + Uő: *Deutsch Auszlegung des siebenundsechtzigsten Psalmen.* [Johann Rhau-Grunenberg, Wittenberg 1521] – VD16 L 4333 + Uő: *Ein treu vromanung[!].* [Johann Eckhart, Speyer, 1522] – VD16 L 6773 + Staupitz, Johann: *Von der liebe Gottes.* [Adam Petri, Basel 1520] – VD16 S 8710 + Luther, Martin: *Ein kurtz form der zehnn gebott.* [Valentin Curio, Basel 1521] – VD16 L 5382 + Karlstadt, Andreas: *Von abtuhung der Bylder.* Nickel Schirlentz, Wittenberg [1522] – VD16 B 6214 + Uő: *Von gelubden unterrichtung.* [Nickel Schirlentz, Wittenberg 1521] – VD16 B 6245. Jelzete: B2 III 9.

¹⁰ Asztalos Miklós: A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára. *Könyvtári Szemle*, 1. (1934/6), 41–42.

¹¹ Biró Gyöngyi: A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve.* Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár 2001, 142–143.

¹² Sas Péter: A kolozsvári Szent Mihály-plébániakönyvtár. Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum. In: Stemler Ágnes – Varga Bernadett (szerk.): „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére.* Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, Budapest 2010, 277–284.

¹³ Szügyi Szűcs Judit – Veres Anna Mária: *A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Inté-*

Az állomány kötetei eddig három helyről kerültek elő: a Kolozsvári Római Katolikus Főplébánia könyvtárából (47 nyomtatvány 29 kötetben – kizárólag egyháziatyák), a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárából (12 nyomtatvány 8 kötetben – hét egyháziatyá, öt reformátor), illetve a Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézetben (öt nyomtatvány öt kötetben – kizárólag egyházi jogi munkák). Az eddig ismert kötetek az 1537–1555-ös időszakban látrak napvilágot.

A Batthyáneumban újabb 25 kötetet találtunk a kolozsvári plébánia könyvtárából – ezekbe összesen 43 nyomtatványt kötöttek be. Ezek a kötetek kizárólag reformátori munkákat tartalmaznak:¹⁴ 16 Johann Brenz, 13 Martin Luther, nyolc Heinrich Bullinger, egy-egy Jean Calvin, Georg Major, Philipp Melanchthon, Wolfgang Musculus, Joachim Vadian, Juan Luis Vives tollából származik. (A kötetek jegyzékét lásd a függelékben.)

A kolozsvári provenienciájú kötetek nagy részének supralibrosa sajátos elrendezésű: az első tábla felső mezőjébe (szokás szerint ide a kötető monogramja került) a mű rövidített címét préselték, az alsóba az 1555-ös évszámot. A hátsó tábla felső részén a C H, az alsón az S B monogram olvasható. A monogramokat nagy valószínűséggel Casparus Helthus/Heltai-ként, illetve Stephanus Basilius-ként oldhatjuk fel. Basilius (Balázsfí) István tekintélyes kolozsvári polgárcsalád fia volt, 1549–1550-ben, illetve 1555-ben tartózkodott Wittenbergben. Később kolozsvári magyar prédikátor (1558–?), majd Rettegen (1560–1566), Belényesen, Nagyteremiben, Szentmihályfalván és Magyaroköblösön volt lelkész, 1592-ben halt meg.¹⁵ Feltételezzük, hogy második peregrinációja idején Heltai megbízta a legfrissebb teológiai kiadványok beszerzésével. A reformátorok, illetve a műveik aránya talán éppen Kolozsvár reformátorának (belső?) teológiai kánonját is tükrözhetette. Az pedig figyelemre méltó, hogy a Wittenberghez köthető Luther, Brenz, Major és Melanchthon mellett ott vannak a svájci reformáció képviselői is, Bullingernek egyenesen 8 műve.

zet „*Seminarium Incarnatae Sapientiae*” könyvtárának régi állománya. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2019, 45–48.

¹⁴ A Batthyáneum digitalizált cédulakatalógusa (http://digitool.bibnat.ro/R/H8SN7L-KPEAHX9A14CBPVTAGCLUMNVCMIQ34VCSFIFGHLVI8FIX-03433?func=collections&collection_id=1749) alapján elkészítettük azon 194 kötet jegyzékét, amely formátuma és nyomtatási ideje alapján része lehetett a plébániai könyvtárnak. Ezt átadtuk Gabriela Dánilă könyvtárosnak, a gyűjtemény őrének. Néhány hónapnyi vizsgálat után jelezte, hogy a nevezett kötetek egyikének a metszésén sem talált *Vol[umen] Cathedrae Saxo[nicae]/Vng[aricae] Colos[variensis]* felíratot.

¹⁵ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktásaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 95.

A lassan unitáriussá váló városi plébánia könyvtárát valószínűleg a templom sekrestyéjében őrizték. 1716-ban a templom római katolikus tulajdonba került, így a könyvtár állománya is szétszakadt. Egy részét magukkal vitték az unitáriusok, másik részét talán elégették, a harmadik rész pedig a római katolikusokhoz került.¹⁶ Véleményünk szerint a Batthyáneumba került könyvek az utóbbi állományrészhez tartoztak, ám a szerzők mindegyike rajta volt az egyház tiltólistáján, az ún. indexen. Valószínűleg emiatt szállították őket a püspöki könyvtárba, amelyet Batthyány beépített az új alapítású bibliotékába.

3. Wittenbergben peregrináló erdélyiek

A Heltai–Basilius-féle beszerzések mellett további olyan köteteket ismerünk, amelyek már a 16. században Kárpát-medencei tulajdonoshoz kerültek.

Erasmus Greff Wittenbergben (1555) tanult és ott ordinált szebeni (1555–?) prédikátor¹⁷ Melanchthon *Loci communes*-ét birtokolta.¹⁸ Christian Thobiae, Barcaföldvár (1569–1571) és Brassó-Bertalan (1571–1572) prédikátora, Szászveresmart lelkésze¹⁹ 1568-ban, wittenbergi tanulmányai idején köttette be Georg Major homíliagyűjteményét.²⁰

Az 1570-es évek wittenbergi beszerzései tükrözik az egyetem „kriptokálvinnista” irányát: Georg Urischer besztercei polgár²¹ 1574-ben Kálvin-műveket,²² Thomas Wagner, Brassó-Bertalan (?–1592–1594 mh.) későbbi lelképásztora²³ ugyanebben az évben Gwalthernek az Apostolok cselekedeteihez és a Római levélhez írott kommentárjainak a kolligátumát²⁴ szerezte meg. A nagykapusi szár-

¹⁶ Az átadásról lásd részletesen: Biró Gyöngyi: *i. m.* 146–148.

¹⁷ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998, 66.

¹⁸ Melanchthon, Philipp: *Loci communes theologici*. Valentinus Papae, Lipsiae 1546 – VD16 M 3644. Jelzete: C2 VIII 13.

¹⁹ Wagner, Ernst: *i. m.* 104.

²⁰ Major, Georg: *Secunda pars homiliarum*. [Johann Krafft], Wittebergae 1564 – VD16 M 2047. Jelzete: D2 IX 15.

²¹ Monok, István – Ötvös, Péter – Verók, Attila: *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750*. Adattár 16/4. Ungarische Széchényi Nationalbibliothek, Budapest 2004, 7.

²² Calvin, Jean: *Opuscula*. Nicolaus Barbirius et Thomas Courteau, Genevae 1563 – GLN-652 + Uő: *Homiliae sive conciones VII*. Ioannes Crispinus, [Genevae] 1556 – GLN-361. Jelzete: C3 VIII 6.

²³ Wagner, Ernst: *i. m.* 107.

²⁴ Gwalther, Rudolf: *In Acta Apostolorum homiliae*. Christophorus Froshoverus, Tiguri 1569 – VD16 W 1078 + Uő: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Christophorus Froshoverus, Tiguri 1572 – VD16 W 1086. Jelzete: L IV 1.

mazású, Brassóban iskolázott Paul Schwarz (Melas) 1573-ban lett a wittenbergi egyetem hallgatója.²⁵ Valószínűleg tanulmányai idején vásárolta Gwalther néhány páli levelet magyarázó homíliagyűjteményének kolligátumát,²⁶ amelyet 1587-ben eladott Johann Rodner muzsnai lelkésznek. Valentin Rösler későbbi kistoronyi (1582–1596) lelkész²⁷ 1579-ben – szintén Wittenbergben – szerezte meg három helvét hitű teológus, Aretius, Caspar Olevianus és Lambert Daneau műveinek,²⁸ illetve néhány, wittenbergi egyetemhez köthető nyomtatványnak a kolligátumát.²⁹

A szászbuzdi származású Johann Nikler (Nuclerus) 1585-ben, odera-frankfurti egyetemjárása idején³⁰ Melanchthon-kolligátumot³¹ vásárolt, a mártonhegyi lelkészgyerek Daniel Klein 1589-ben Wittenbergben³² Calvin *Institúcióját* köttette be.³³ Tolnai Artopaeus István 1588-ban Wittenbergben³⁴ szerezte be Vermigli két kommentárjának a kolligátumát.³⁵

²⁵ Wagner, Ernst: *i. m.* 85.

²⁶ Gwalther, Rudolf: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1578 – VD16 W 1103 + Uő: *In posteriorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1578 – VD16 W 1107 + Uő: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliae LXI*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1576 – VD16 W 1082. Jelzete: L V 7.

²⁷ Wagner, Ernst: *i. m.* 93.

²⁸ Aretius, Benedictus: *Isagoge ad lectionem epistolarum divi Pauli apostoli*. Franciscus le Preux, Lausannae 1574 – GLN-5536 + Uő: *Isagoge in canonicas septem epistolas*. Franciscus le Preux, Lausannae 1574 – GLN-5539 + Olevianus, Caspar: *In epistolam D. Pauli apost. ad Galatas notae*. Eustachius Vignon, Genevae 1578 – GLN-2689 + Uő: *Expositio symboli apostolici*. Andreas Wechel, Francofurti 1576 – VD16 O 699 + Daneau, Lambert: *Methodus Sacrae Scripturae in publicis ... tractandae*. Petrus Santandreasus, [Genevae] 1579 – GLN-2731. Jelzete: H IV 19.

²⁹ [Wittenberger Universität]: *Von den person und Menschenwerdung...* s. t., Wittenberg 1572 – VD16 W 3771 + Luther, Martin – Wittenberger Universität: *Christliche Fragstück*, s. I. 1571 – VD16 W 3714 + *Kurze Christliche und einfeltige widerholung*. Mathes Stöckel und Gimel Bergen, Dresden 1572 – VD16 ZV 16433 + Melanchthon, Philipp: *Sprüche der heiligen Veter*. Hans Krafft, Wittenberg 1575 – VD16 ZV 10789. Jelzete: D2 V 8.

³⁰ Wagner, Ernst: *i. m.* 122.

³¹ Melanchthon, Philipp: *Initia doctrinae physicae*. Ioannes Crato, Witebergae 1578 – VD16 M 3482 + Uő: *Liber de anima*. Clemens Schleich, Witebergae [1580] – VD16 M 2778 + Uő: *Ethicae doctrinae elementa*. [Wittenberg 1565] – VD16 M 3298. Jelzete: I4 IV 33.

³² Wagner, Ernst: *i. m.* 120.

³³ Calvin, Jean: *Institutio christianae religionis, editus per Nicolas Colladon*. Eustathius Vignon et Johannes le Preux, Genevae 1585 – GLN-997. Jelzete: E2 VIII 5.

³⁴ Szabó András: *i. m.* 268–269.

³⁵ Vermigli, Pietro Martire: *In duos libros Samuelis prophetae ... commentarii*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1575 – VD16 B 3054 + Uő: *Melachim id est Regum libri duo posteriores cum comenntariis*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1581 – VD16 B 3055. Jelzete: L IV 5.

4. Heidelberg vonzásában

A század végén a hazai református diákok könyvbeszerzéseiben már Heidelberg játszott meghatározó szerepet.

Thúri Farkas György neolatin költő, későbbi putnoki, munkácsi (1605–1608) és sátorlajaujhelyi (?–1612 mh.) lelkipásztor³⁶ 1597-ben Wittenbergben vásárolta Calvin *Institúcióját*,³⁷ de 1601-ben már Heidelbergben adta tovább Szőlősi Bede Jánosnak, akitől a sárospataki kollégium könyvtárába került.³⁸ 1598-ban Szenci Molnár Albert Calvin-kolligátumot³⁹ vásárolt Heidelbergben, ez a zoltárfordító legrégebbi ismert könyvbeszerzése.⁴⁰

5. Domidoctus százszok

A 17. századi tulajdonosok tulajdonképpen két körre különíthetők: erdélyi szász lelkészek, illetve magyar református értelmiségiek. A szász lelkész-possessorok között már alig találunk peregrinusokat, többnyire itthon tanult, kisebb gyülekezetekben szolgáló igehirdetőkről van szó. Paul Eber *Quaestiones de rebus cognitione dignissimis*⁴¹ című munkájának a Batthyáneumban őrzött példánya már a 16. században Erdélyben volt, a nagyselyki Caspar Bogner birtokolta, majd 1569-ben Szebenben Peter Zeidnernek ajándékozta, a 17. század elején pedig Andreas Klos nagydisznódi (1604–?) prédikátor⁴² volt.

Andreas Welther szászkezdi (1649–?) prédikátor, majd miklóstelki (1657–?) és szászkeresztúri (1664–1687 mh.) lelkipásztor szolgálatának kezdetén, 1649-ben

³⁶ Szabó András: *i. m.* 261–262.

³⁷ Calvin, Jean: *Institutio christianae religionis*. Johannes le Preux, Genevae 1592 – GLN-1044. Jelzete: E2 VIII 6.

³⁸ A kötetéről lásd részletesen: Ósz Sándor Előd: Szőlősi Bede János Institúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója. In: *Sárospataki Füzetek*, 16. (2012), 59–69.

³⁹ Calvin, Jean: *Acta synodi Tridentinae cum antidoto*. [Joannes Girardus, Genevae] 1547 – GLN-102 + Uő: *Interim adultero-germanum [editio prima]*, [Joannes Girardus, Genevae] 1549 – GLN-144 + Uő: *Libellus de Coena Domini*. Joannes Girardus, Genevae 1545 – GLN-85 + Gallasius, Nicolaus [Calvin, Jean]: *Pro G. Farello adversus Petri Caroli calumnias, defensio*, [Joannes Girardus, Genevae] 1545 – GLN-88. Jelzete: B X 23.

⁴⁰ A kötetéről lásd részletesen: Ósz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei: Új adatok a zoltárfordító és fia biográfiájához. In: *Református Szemle*, 102. (2012/6), 747–756.

⁴¹ Eber, Paul – Melanchthon, Philipp: *Quaestiones de rebus cognitione dignissimis*. Haeredes Georgii Rhau, Witebergae 1558. Jelzete: T3 VII 27.

⁴² Wagner, Ernst: *i. m.* 223.

tett szert Melanchthon Római levélhez írott kommentárjára.⁴³ Andreas Grell segesvári rektor (1663–?) és prédikátor (1666–1670 mh.)⁴⁴ 1654-ben a segesvári iskolában jutott a Chyträus katekizmusát is tartalmazó a kolligátum⁴⁵ birtokába, a munka alighanem tankönyv volt. Andreas Werner dedrádi (1659–?) prédikátor, majd szászsolnai lelkipásztor⁴⁶ könyvtárában ott volt Oekolampad Theophülaktosz-fordításának egyik példánya.⁴⁷

6. Reformátusok Nógrádtól Kitidig

A magyar református tulajdonosok skálája mind térben, mind időben szélesebb.

Csepregi Mátyás nógrádi (?–1623), majd drégelypalánki (1623–1632–?) lelkész, esperes⁴⁸ tékájában ott volt Gwalthernek az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet,⁴⁹ illetve a Római levelet⁵⁰ magyarázó homíliagyűjteménye. Csepregi az Apostolok cselekedeteit magyarázó kötetbe négysoros, a Római levél alapján írott prédikációfüzérbe egy nyolc-, illetve tizenkilenc soros latin verset jegyzett. Szövegeket nem találtuk korabeli kiadványokban, így megkockáztatjuk a feltevést, hogy saját szerzeményekről van szó. A Római levélhez írott homíliagyűjtemény 20. foliójának versójára írott szöveg szerint 1623-ban a kötet első 43 prédikációját elmondta a nógrádi gyülekezetben, majd a települést elpusztították a törökök, és ő is odébbállt.⁵¹ A kötet sűrű széljegyzetei is arra utalnak, hogy rendszeresen használta

⁴³ Melanchthon, Philipp: *Epistolae Pauli scriptae ad Romanos enarratio*. Officina Viti Crutzer, Witebergae 1556 – VD16 M 3217. Jelzete: O VII 2.

⁴⁴ Wagner, Ernst: *i. m.* 189.

⁴⁵ Chyträus, David: *Catechesis*. Haeredes Iohannis Cratonis, Wittebergae 1580 – VD16 ZV 3325 + Osiander, Andreas: *Pia et fidelis admonitio*. [Georg Gruppenbach], Tubingae 1580 – VD16 O 1224 + Selnecker, Nikolaus: *Epistola ad Ambrosium Wolffium*. [Johannes Steinman], Lipsiae 1580 –VD16 S 5526 + Uő: *Epistola scripta ad Lambertum Danaeum*. [Johannes Steinman], Lipsiae 1580 – VD16 S 5527. Jelzete: C2 IX 22.

⁴⁶ Wagner, Ernst: *i. m.* 309.

⁴⁷ Oekolampad, Johannes (transl.): *Theophylacti archiepiscopi Bulgariae in quatuor Evangelia enarrationes*. Melchior Novesianus, Coloniae 1541 – VD16 ZV 16921. Jelzete: Q V 18.

⁴⁸ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajóosztálya, Budapest 1977, 158.

⁴⁹ Gwalther, Rudolf: *In Acta Apostolorum per Divum Lucam descripta homiliae CLXXXV*. Typis Iohannis Lancelloti, Heidelbergae 1614. Jelzete: N8 IX 8.

⁵⁰ Gwalther, Rudolf: *In divi Pauli Apostoli apistolam ad Romanos homiliae XCVI*. Typis Iohannis Lancelloti, Heidelbergae 1614. Jelzete: N8 IX 9.

⁵¹ Anno 1623. a Homilia prima usq[ue] ad quadragesima[m] tertia[m] Concionatus sum Nográdinj, Turcar[um] excursionib[us] devastata et incensa urbe cessavi Anno terminato, Salute[m] [c]u[m]

igehirdetésre, megvalósítva Calvin homiletikai programját, aki a perikóparend helyett az ún. *lectio continuát* alkalmazta.

A hazai puritanizmus egyik vezéralakjának, Medgyesi Pál gyulafehérvári udvari lelkésznek⁵² a könyvtárhoz tartozott *Musculus Baszileosz-fordítása*,⁵³ amelynek előző tulajdonosa bizonyos Fehérvári István zempléni lelképásztor⁵⁴ volt. Később a kötet a kolozsvári jezsuitákhoz került. Tolnai Artopaeus Vermigli-kolligátumát⁵⁵ a puritanizmus másik kiemelkedő képviselője, Kovásznai Péter, főnyi, nagyecsedí, nagyváradí és kolozsvári (1662–1673 mh.) lelkész, erdélyi református püspök (1668–1673)⁵⁶ birtokolta.

A Thomas Wagner nevéhez köthető Gwalther-kolligátum⁵⁷ Nyíresi Z. Bálint lugosi (1654–1660) és magyarigéni (1660–1691. jún. 2. mh.) lelképásztoré, gyulafehérvári esperesé (1680–1691 mh.)⁵⁸ volt, ő ajándékozta tovább rokonának, Nyíresi Mihálynak. Csegöldi János küküllővári rektor, majd boldogfalvi (1669) és szőkefalvi (1670) lelkész⁵⁹ könyvtárából David Chyträus Mózes negyedik könyvéhez írott kommentárja⁶⁰ került a Batthyáneumba.

A református provenienciájú könyvek sorában utolsóként Jean de L’Espine és Aretius műveinek a kolligátumát⁶¹ említjük. Első ismert tulajdonosa Vizsolyi

fusa consuluimus. Matthias Csépregi.

⁵² Medgyesi Pál 1621-ben subscribált Debrecenben, Odera-Frankfurtban (1628), Leidenben (1629–1630, 1631), Cambridge-ben (1630) peregrinált, Debrecenben (1631–1633) volt rektor, Szinérváralján (1633–1636), Munkácson (1636), Váradon (1637), I. Rákóczi György udvarában (1638–1648) és Nagybányán (1651–1653 mh.) volt lelképásztor. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása korai újkorban. 1521–1700.* József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992, 216.

⁵³ *Musculus*, Wolfgang trans.: *Opera D. Basilii Magni*. Ioannes Oporinus, Basileae 1565 – VD16 B 645. Jelzete: U III 2.

⁵⁴ Dienes Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései.* Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2008, 61.

⁵⁵ Lásd a 35. jegyzetet.

⁵⁶ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 230.

⁵⁷ Lásd a 24. jegyzetet.

⁵⁸ Ósz Sándor Előd: *A Gyulafehérvári Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1858-ig.* Kolozsvár 2021. Kézirat a szerző tulajdonában. 53.

⁵⁹ Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközsegeinek történeti katasztere 1648–1800 IV.* Koinónia, Kolozsvár 2012, 594.

⁶⁰ Chyträus, David: *In Numeros seu quartum librum Mosis enarratio.* Johannes Crato, Vitebergae 1572 – VD16 C 2636. Jelzete: O VI 6.

⁶¹ L’Espine, Jean de: *Tractatus de providentia Dei.* Joannes le Preux, [Genevae] 1591 – GLN-3486 + Aretius, Benedictus: *Isagoge ad lectionem epistolarum D. Pauli apostoli.* Joannes le Preux, Morgiis 1584 – GLN-5538 + Aretius, Benedictus: *Isagoge in canonicas septem epistolas.* Joannes le

Hunyor János, aki Wittenbergben (1603) peregrinált, Szerencsen (1612–1613), Monokon (1620–1622) és Hejcéen volt lelkipásztor.⁶² Tőle bizonyos Beregszászi Mihályhoz került, majd Keresztúri G. György cékéi (1660 k.) mesterhez.⁶³ Elképzelhető, hogy a gyászévtized idején ő menekült – könyvtárával együtt – Erdélybe. A kötet 1672-ben Zilahi István enyedi diákhöz került, aki később Utrechtben (1678) és Leidenben (1679–1681) peregrinált, majd Alvincen (1681–1691), Marosvásárhelyen (1691–1697–1700?) és Gyulafehérváron (1700–1704 mh.) volt lelkipásztor.⁶⁴ A corpus utolsó ismert tulajdonosa felsőtornjai Sólyom János, aki Enyeden tanult, Gyulafehérváron volt rektor (1751–1753) és a Hunyad megyei Kitid kétnyelvű gyülekezetében (1753. okt. 1. – 1792. nov. 27. mh.) lelkipásztor.⁶⁵ Valószínűleg gyulafehérvári rektorsága idején szerezte.

7. Jezsuita rendházak, plébániák

A legrégebbi katolikus bejegyzést Melanchthon perikópa magyarázatában⁶⁶ találjuk. A címlapon a *V. Cleri Haramszekiensis* feliratot olvassuk, írásképe alapján 17. századi. A tulajdonosjegy arra utal, hogy Háromszék római katolikus esperességének már a 17. században lehetett valamiféle könyvtára.

A 18. századi tulajdonosok közül kiemelkednek a jezsuita rendházak, összesen nyolc kötetben találtuk meg a tulajdonosjegyzéküket. Hat corpus a szebeni, egy-egy a gyulafehérvári és a székelyudvarhelyi rezidenciáról érkezett a központi könyvtárba.

A szebeni köteteket 1736–1750 között vették leltárba: Bèze,⁶⁷ Chyträus,⁶⁸

Preux, Morgiis 1584 – GLN-5541 + Sixtus V: *Fulmen brutum in Henricum*. s. l. 1585 – VD16 K 509. Jelzete: I2 V 15.

⁶² Szabó András: *i. m.* 291.

⁶³ Dienes Dénes: *i. m.* 271.

⁶⁴ Ősz Sándor Előd: A Genfi Káté 1695-ös kolozsvári kiadásáról. In: Gér András László – Jenei Péter – Zila Gábor (szerk.): *„Hiszek, hogy megértsem!” Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája*. L'Harmattan Kiadó – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest 2015, 238–249.

⁶⁵ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 1686–1807*. II. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2005, 494.

⁶⁶ Melanchthon, Philipp: *In Evangelia ... annotationes*. Johannes Lufft, Witebergae 1551 – VD16 E 4542. Jelzete: S2 VII 39.

⁶⁷ Bèze, Théodore de: *Jesu Christi D. N. Novum Testamentum gr. et lat.* [Henricus Stephanus, Genevae] 1580 – GLN-2776. Jelzete: F V 28; Bèze, Théodore de: *In historiam passionis et sepulturae Domini nostri Jesu Christi homiliae*. Joannes le Preux, [Genevae] 1598 – GLN-3958 + Uő: *Homiliae in historiam Domini resurrectionis*. Johannes le Preux, Bernae 1601 – VD17 75:648362P. Jelzete: H2 VIII 15.

⁶⁸ Lásd a 45. és 60. jegyzeteket.

Major⁶⁹ és Melanchthon⁷⁰ művei. A gyulafehérvári rendházból egy *Musculus*-fordítást,⁷¹ a székelyudvarhelyiből Melanchthon *Loci communes*-ét⁷² vettük számba, utóbbi 1748-ban került a kolostorba.

Következtetések

A Batthyáneumban őrzött reformátori munkák átvizsgálása után elmondhatjuk, hogy jelentős különbségeket találtunk Teleki Sámuelnek ugyanabban a korban alapított könyvtárának hasonló állományrészéhez képest: különbözik a szerzők aránya, illetve a kötetek provenienciája. Teleki célzottan szerezte be – egyenként – könyveit, ezzel szemben Batthyány már meglévő gyűjteményeket próbált összefésülni. Éppen ezért a gyulafehérvári bibliotéka sokkal értékesebb a reformáció teológiájának hazai hatástörténete szempontjából. A külföldi possessorok száma elenyésző. A kutatás egyik legjelentősebb eredménye a kolozsvári plébániai könyvtár 25 corpusának a felfedezése volt. A 17. századi erdélyi szász és református tulajdonoskörök közötti különbség talán arra utal, hogy míg a szászok a 17. században már a „modern” teológiai irodalmat forgatták, a magyar református egyházban még mindig központi helyet foglalt el a reformáció századának teológiai öröksége. A jezsuita provenienciájú könyvek jól szemléltetik, hogy a 18. század elején alakuló rendházi könyvtárak evangélikus és református lelkészi hagyatékokból szereztek be a „szomszéd vár” megismeréséhez szükséges könyvészetet.

⁶⁹Lásd a 20. jegyzetet.

⁷⁰Melanchthon, Philipp: *Loci communes theologici*. Valentinus Papae, Lipsiae 1548 – VD16 M 3646. Jelzete: D2 IX 13.

⁷¹Lásd az 53. jegyzetet.

⁷²Lásd a 18. jegyzetet.

Függelék

A kolozsvári plébánia könyvtárának 16. századi beszerzésű kötetei
a gyulafehérvári Batthyáneumban

A kötetek leírásakor nem a klasszikus katalógusszerkesztés elveit követjük, hanem a 16. század közepi könyvtári jelzetek szerint próbáljuk csoportosítani a köteteket.

Szász könyvtár (*Cathedra Saxonum*)

1. Korabeli jelzete: D.

Mai jelzete: E2 III 16

Koll. 1: Calvin, Jean: *Institutio Christianae Religionis*. Argentorati, Vendelinus Rihelius, 1543 (VD 16 C 290)

2°, f. [22] + p. 505 + f. [1]

Koll. 2: Vadian, Joachim: *Aphorismorum libri sex...*, [Zürich, Christoph Froschauer, 1536] (VD16 V 11)

2°, f. [14] + p. 256 + f. [1]

Koll. 3: Vives, Juan Luis: *De veritate fidei Christianae ...*, Basileae, Ioannes Oporinus, [1544] (VD16 V 1945)

2°, f. [14] + p. 256 + f. [1]

Fatáblás préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép.

Supralibros: C A S / 1543

Metszés: Instit: Caluinj / Vadianus. / Lud: Viues de Veritate / Vol. Cathed. Saxo. Colos. D.

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek.

2. Korabeli jelzete: S.

Mai jelzete: L III 12

Luther, Martin: *Tomus primus omnium operum*. Witebergae, Johannes Lufft, 1550 (VD16 L 3416)

2°, f. [8] + CCCCXV

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS I. MAR. / LVTH. / 1555 / C H / SB

Gerinc: Tom. I Lutheri [18. sz.]

Metszés: I. Tomus / D. Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. S.

Előzéklap r: Luther műveire vonatkozó bibliográfiai jegyzetek, 18. sz.

3. Korabeli jelzete: T.

Mai jelzete: L III 13

[Luther, Martin: *Tomus secundus omnium operum*. [Witebergae, haeredes Petri Seitz, 1551] (VD16 L 3417)

2°, f. [2–8.] + 507 – a címlap hiányzik

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 2. / D. M. LVTH. / 1555 / C H / S B

Metszés: II. Tomus / D. Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. T.

Gerinc: Tom. II Lutheri. [18. sz.]

4. Korabeli jelzete: V.

Mai jelzete: M III 1

Luther, Martin: *Tomus tertius omnium operum*. Witebergae, Johannes Crato, 1553 (VD16 L 3419)

2°, f. [6] + 599

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 3. / D. M. LVTH / 1555 / C H / S B

Metszés: III. Tomus / D. Lutherj. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / V.

Gerinc: Tom. III. omni/um operum / Martini Lutheri [18. sz.]

5. Korabeli jelzete: X.

Mai jelzete: M III 2

Luther, Martin: *Tomus quartus omnium operum*. Witebergae, Johannes Lufft, 1552 (VD16 L 3418)

2°, f. [4] + 44 + p. 45–48 + f. 49–667

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 4. / D. M. LVTH / 1555 / C H / S B

Metszés: IIII. Tomus / D. Lutherj. / Vol. Cathed. / Saxon. Colos. / X.

Gerinc: Tom. IIII. Martini / Lutheri [18. sz.]

6. Korabeli jelzete: Y.

Mai jelzete: M III 3

Luther, Martin: *Tomus quintus omnium operum*. Witebergae, Johannes Lufft, 1554 (VD16 L 3420)

2°, f. [6] + 653.

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 5. / D. M. LVTHE / 1555 / C H / S B
Metszés: V. Tom. / D. Lutherj. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Y.
Gerinc: Tom. V. Lutheri [18. sz.]

7. Korabeli jelzete: 5.

Mai jelzete: M III 4

Luther, Martin: *Der erste Teil der Bücher*. Wittemberg, Hans Lufft, 1551 (VD16 L 3313)

2°, f. [22] + 575

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolókkal, 16. sz.

Supralibros: DER I. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: I. Theyr[!] der / Bücher Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 5.

Gerinc: Tom. I. Theyr. / Lutheri [18. sz.]

8. Korabeli jelzete: 6.

Mai jelzete: M III 5

Luther, Martin: *Der Ander Teil der Bücher*. Wittemberg, Georg Rhaw, 1551 (VD16 L 3316)

2°, f. [6] + 576

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolókkal, 16. sz.

Supralibros: DER 2. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: II. Theyl der / Bücher Lutherj / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 6.

Gerinc: II. Tom. Theyl. / Lutheri [18. sz.]

9. Korabeli jelzete: 7.

Mai jelzete: M III 6

Luther, Martin: *Der Dritt Teil der Bücher*. Wittemberg, Georg Rhaw, 1553 (VD16 L 3320)

2°, f. [8] + 594

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolókkal, 16. sz.

Supralibros: DER 3. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: III. Theyl der / Bücher Luth. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 7.

Gerinc: III. Tom. Theyl. / Lutheri [18. sz.]

10. Korabeli jelzete: 8.

Mai jelzete: M III 7

Luther, Martin: *Der Vierde Teil der Bücher*. Wittemberg, Peter Seitz, 1553 (VD16

L 3321)

2°, f. [8] + 607

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: DER 4. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: IIII. Theyl der / Bücher Lutherj / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 8.

Gerinc: IIII. Theyl. / Lutheri [18. sz.]

11. Korabeli jelzete: 9.

Mai jelzete: M III 8

Luther, Martin: *Der Fünffte Teil der Bücher*. Wittemberg, Hans Lufft, 1552 (VD16

L 3318)

2°, f. [6] + 583

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsolok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: DER 5. TEIL / D. M. LVT. / 1555. / C H / S B

Metszés: V. Theyl der / Bücher Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 9.

Gerinc: V. Tomus Luther / Germanicae [18. sz.]

12. Korabeli jelzete: 10.

Mai jelzete: M III 9

Luther, Martin: *Der Sechste Teil der Bücher*. Wittemberg, Hans Lufft, 1553 (VD16

L 3319)

2°, f. [6] + 622

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: DER 5. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: VI. Theyl der / Bücher Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 10.

Gerinc: VI. Tom. Theyl / Lutheri [18. sz.]

13. Korabeli jelzete: Dd.

Mai jelzete: M IV 13

Melanchthon, Philipp: *Operum omnium tomi quinque*. Basileae, Ioannes Hervagius, 1541 (VD16 M 2330)

2°, p. 8 + [f. 24] + p. 490 + p. 596 [=616] Hiányzik: p. 1–357 + 1–294 + f. [4] + p. 1–363 + [1]

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, a sarkain a nyolc rézveretből négy ép, 16. sz.

Metszés: Oper. Ph. Mel. / I. Pars / Vol. Cated. Saxo. Colos. / Dd.

14. Korabeli jelzete: Nn.

Mai jelzete: L IV 6

Koll. 1: Brenz, Johannes: *In Exodum Mosi commentarii*. Francoforti, Petrus Brubach, 1550 (VD16 B 7748)

2°, f. [8] + 167

Koll. 2: Brenz, Johannes: *In Leviticum librum Mosi commentarius*. Francoforti, Petrus Brubach, 1551 (VD16 B 7757)

2°, f. [8] + 136

Koll. 3: Brenz, Johannes: *Brevis et pia explicatio in librum Iosuae*. Francoforti, Petrus Brubach, 1553 (VD16 B 7537)

2°, f. [2] + 89

Koll. 4: Brenz, Johannes: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7761)

2°, f. [6] + 75

Koll. 5: Brenz, Johannes: *Iob cum piis et eruditis commentariis*. Halae Svevorum, [Petrus Frentzius], 1546 (VD16 B 3081)

2°, f. [4] + 146

Koll. 6: Brenz, Johannes: *In prophetam Amos expositio*. Francoforti, Petrus Brubach, 1551 (VD16 B 7700)

2°, f. 45. Hiányzik f. [1–6.]

Fatblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: BRENTIVS IN PROPHE. / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius / in / Exodum / Leuiticum / Iudicum / Ruth / Iobem / Amos / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Nn.

Gerinc: Brentius [18. sz.]

Koll. 4-ben és 6-ban latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek.

15. Korabeli jelzete: Oo.

Mai jelzete: L IV 7

Brenz, Johannes: *Samuelis liber prior sexagintasex homiliis explicatus*. Francoforti ad Moenum, Petrus Brubach, 1554 (VD16 B 7861)

2°, f. [6] + p. 742 + f. [1]

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: BRENTIVS IN / SAMVELEM / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius / in Samuel / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Oo.

Gerinc: Brentius [18. sz.]

16. Korabeli jelzete: Qq.

Mai jelzete: L IV 10

Koll. 1: Brenz, Johannes: *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... homiliis explicatum*. Francoforti, Petrus Brubach, 1551 (VD16 B 7602)

2°, p. 562 + [3] + 566–972 + 24

Koll. 2: Brenz, Johannes: *In Acta Apostolica homiliae centum viginti duae*. Francoforti, Petrus Brubach, 1553 (VD16 B 7691)

2°, f. [6] + p. 574 + f. [7]

Supralibros: IOAN. BRENTI. / IN IOANNEM / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius in / Iohannem et / Acta Aplica. / Vol. Cathedrae / Saxon. Colos. / Qq.

Gerinc: Brentius in Ioan. / in [...] Acta Aplica [18. sz.]

17. Korabeli jelzete: Rr.

Mai jelzete: L IV 8

Brenz, Johannes: *Esaias propheta commentariis explicatus*. Francoforti, Petrus Brubach, 1550 (VD16 B 7775)

2°, f. [6] + p. 1079 + f. [14]

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolatokkal, 16. sz.

Supralibros: IOAN. BREN. IN / ESAIAM. / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius in / Isaiam. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Rr.

Gerinc: Brentius in / Esaiam [18. sz.]

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek, 16. sz.

18. Korabeli jelzete: Yy.

Mai jelzete: L IV 2

Koll. 1: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium secundum Matthaeum commentariorum libri XII*. Tiguri, [Christophorus] Froschoverus, 1554 (VD16 B 4892)

2°, f. [16] + 280

Koll. 2: Bullinger, Heinrich: *In Acta Apostolica commentariorum libri VI*. [Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1549] (VD16 B 4957)

2°, f. [14] + 218

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsolatok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: BVLLINGERVS / IN MATTH. 1555 / C H / S B

Metszés: Bulingerus[!] / in / Mattheu[m] / et acta Apost. / Vol. Cathed. / Saxo Colos. / Yy.

Gerinc: Bulingerus[!] / in Matheum[!] / et Acta Apost.
Latin és magyar nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

19. Korabeli jelzete: Zz.

Mai jelzete: L IV 3

Koll. 1: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium Secundum Marcum commentariorum lib. VI.* Tiguri, [Christophorus] Froschoverus, 1545 (VD16 B 4904)
2°, f. [8] + 46

Koll. 2: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium ... secundum Lucam, commentariorum Lib. IX.* Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1548 (VD16 B 4919)
2°, f. [8] + 129

Koll. 3: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium ... secundum Ioannem, commentariorum lib. X.* Tiguri, [Christophorus] Froschoverus, 1543 (VD16 B 4929)
2°, f. [18] + 223

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: BVLL. IN MAR. / LVC. IOAN. / 1555 / C H

Metszés: Bulingerus[!] in / Marcum / Lucam / Iohannem. / Vol. Cathed. / Saxo Colosu. / Zz.

Gerinc: Bulingerus[!] / in Marcum / Joannem Lu/cam

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

20. Korabeli jelzete: a.

Mai jelzete: L IV 4

Bullinger, Heinrich: *In omnes apostolicas epistolas ... commentarii.* Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1549 (VD16 B 4973)
2°, f. [20] + p. 731 + [1] + 195

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: BVLLINGER. IN / EPISTOLAS / 1555 / C H / S B

Metszés: Bulingerus in / omnes Eplás / Aplicas / Vol. Cathed. / Saxon. Colos. / a.

Gerinc: Bulingerus[!] [18. sz.]

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

Magyar könyvtár (*Cathedra Ungarorum*)

21. Korabeli jelzete: Dd.

Mai jelzete: D2 II 13

Koll. 1: Luther, Martin: *Simplex et pia Evangeliorum explicatio*. Norimbergae, Ioannes Montanus, 1545 (VD16 L 4888)

2°, f. [6] + CXCI + LXXXI + [1]

Koll. 2: Musculus, Wolfgang: *In Evang. Matthaeum commentarii*. Basileae, [Ioannes Hervagius], 1544 (VD16 M 7284)

2°, f. [16] + 621

Fatáblás préselt bőrkötés ép kapcsolókkal, 16. sz.

Supralibros: POSTILLA LVTHE/RI IN MATTHE/VM MVS/CVLI

Metszés: Post. Lu. Dom. / Mus. in Mat. / Vol. Cathed. / Vng. Colos. / Dd.

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

22. Korabeli jelzete: Hh.

Mai jelzete: L V 12

Koll. 1: Brenz, Johannes: *In Exodum Mosi commentarii*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7747)

2°, f. [8] + 168

Koll. 2: Brenz, Johannes: *In Leviticum librum Mosi commentarius*. Francoforti, Petrus Brubach, 1542 (VD16 B 7756)

2°, f. [8] + 136

Koll. 3: Brenz, Johannes: *In prophetam Amos expositio*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7699)

2°, f. 51

Koll. 4: Brenz, Johannes: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7761)

2°, f. [6] + 75

Koll. 5: Meyer, Sebastian: *In Apocalypsim Ioannis Apostoli commentarius*. Tiguri, Officina Froschoviana, [1539] (VD16 B 5258)

2°, f. [6] + 39[=93]

Fatáblás, préselt félbőrkötés, mindkét fatábla csonka, 16. sz.

Metszés: Brentius in / Exodum / Leuiticum / Iudicum / Ruth. / Amos / Apoc. Meier / Vol. Cathed. / Vng. Colosu. / Hh.

Gerinc: Brentii in / Exodum Mosi / Commentarii [18. sz.]

Koll. 2-ben latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek, 16. sz.

23. Korabeli jelzete: Kk.

Mai jelzete: L IV 9

Brenz, Johannes: *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam duodecim priora/posteriora capita homiliae*. Francoforti, Petrus Brubach, 1543, 1541 (VD16 B 7731)

2°, f. [2] + 315 + [4] + 317–610 [=614] A végéről hiányzik [f. 1–15].

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: 1555

Metszés: Com. Brentij / in Lucam. / Vol. Cathed. / Vngaro. Colos. / Kk.

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek, 16. sz.

24. Korabeli jelzete: Ll.

Mai jelzete: M I 11

Koll. 1: Bullinger, Heinrich: *In Acta Apostolorum commentariorum libri VI*. Tiguri, Christophorus Froschoverus, [1540] (VD16 B 4955)

2°, f. [14] + 218

Koll. 2: Bullinger, Heinrich: *In omnes apostolicas epistolas ... commentarii*. Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1544 (VD16 B 4972)

2°, f. [20] + 731 + [1] + 195

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: 1545

Metszés: Bulinger, in Acta / et o[mn]es eplas Aplicas. / Vol. Cathed. / Vng. Colosuar. / Ll.

Gerinc: Bulingerus / in Acta et in o[mn]es eplas / Aplicas [18. sz.]

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek.

25. Korabeli jelzete: XX.

Mai jelzete: L III 11

Luther, Martin: *Enarrationes seu postillae*. Basileae, Ioannes Hervagius, [1546] (VD16 L 5666)

2°, f. [10] + 493

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsokkal, 16. sz.

Supralibros: POST LVTH / 1555 / S B

Metszés: Postilla M. / Lutherj. / Volu. Cathed. / Vng. Colosvar. / XX.

Gerinc: Postilla Lutherj [17. sz.]

Hátsó tábla: Vivat diu qui sequitur vias ejus. [16. sz.]

Tartalom

Előszó (Ősz Sándor Előd)	5
Szabadi István: A protestáns hegemóniára való törekvés kezdetei Erdélyben és a Partiumban	7
Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban	13
Zsigmond Attila: Könyvbejegyzések tanulságai	36
Gordán Edina: Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1699) könyvtárának két újabb kötete.....	50
Kónya Péter: Nem kívánt testvérek – reformátusok a felső-magyarországi szabad királyi városokban a 17. században	56
Bibza Gábor: Asszonyorsok a 17. századi Kárpát-medencei német nyelvű halotti beszédek tükrében.....	74
Hegyi Ádám: A protestáns etika és a kapitalizmus nyomai a feudális világban: elbeszélő források gazdaságtörténet és egyháztörténet metszéspontjában ...	86
Oláh Róbert: A rimaszombati reformátusok szabad vallásgyakorlatának elvesztése egy korabeli ének tükrében (1771)	99
T. Horváth Iringó: Viseletekből az úrasztalára. Selyem recefátyol keszkenők a 18. századi református gyülekezetekben	117
Ambrus Mózes: „...azokra sem püspök, sem consistorium nem ügyel” – A Brassói Református Egyházközség 200 évvel ezelőtti újraelakulása	140
Barticel-Kiss Eszter Orsolya: Abats János esperesi szolgálata: a papi özvegyek és árvák kasszája	147
Lencsés Noémi: Az egyén és az egyházkerület kapcsolata Apostol Pál püspöksége idején.....	159
Pálfi József: Dr. Gyenge János és az ún. váradi „Szabad Egyház”. Adalékok Gyenge János életéhez (1.).....	169

Berekméri Árpád Róbert: Kivándorlás az amerikai kontinensre. Az Erdélyi Református Egyházkerület népmozgalmi adatai az 1920-as években.....	186
Biró István: Egyházkormányzati és demográfiai változások az Erdélyi Református Egyházban 1940 őszén.....	204
Bozzay Réka: Segesváry Lajos, az utrechti magyar peregrináció kutatójának még rejtélyesebb életútja	215
Pusztai Gábor: Református gyermekvonat Hollandiába – 1948.....	232
Névmutató.....	247

Az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek
című sorozat eddig megjelent kötetei

1. Buzogány Dezső: *Melanchthon úrvacsorátana levelei alapján*. Budapest 1999.
2. Imre Lajos: *Önéletírás*. Kolozsvár 1999.
3. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kolozsvár 1999.
4. Musnai László: *Teke monográfiája*. Kolozsvár 1999.
5. Bullinger Henrik: *Második Helvét Hitvallás*. Kolozsvár 1999.
6. Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért*. Kolozsvár 1999.
7. Buzogány Dezső: *Az Erdélyi IKE története 1930-ig*. Kolozsvár 2000.
8. Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002.
9. Kolumbán Vilmos József: *Törvényhozó egyház*. Kolozsvár 2002.
10. Kádár Tamás – Mihály Lehel – Sebestyén Előd – Roth Levente: *A kolozsvári Protestáns Teológia élete 1950–1955 között*. Kolozsvár 2002.
11. Kozma Zsolt: *A Kálvinista Világ és a Kiáltó Szó repertórium*. Kolozsvár 2003.
12. Imre Lajos: *Szombatesték a parókián*. Kolozsvár 2003.
13. Imre Lajos: *A szenvedés kérdése*. Kolozsvár 2004.
14. Benkő József: *Filius Posthumus*. Kolozsvár 2004.
15. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005.
16. Ósz Sándor Előd: *A szászvárosi református kollégium diáksága. 1669–1848*. Kolozsvár 2006.
17. Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd (szerk.): *Alma Mater. Az erdélyi Református Egyházkerület kollégiumainak élete a két világháború között*. Kolozsvár 2006.
18. Dávid László: *Műemlékügy az egyházban*. Kolozsvár 2008.
19. Ósz Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. Budapest 2013.
20. Tóth Levente: *A Seps-i Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest 2013.
21. Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Kolozsvár 2014.
22. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Non videri, sed esse – Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*. Kolozsvár 2017.
23. Antal István: *Lelkész és egyházközség a kommunizmus idején*. Barót 2017.
24. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2018.

25. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2019.
26. Sipos Dávid: *Orgonáknak zengések. A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonái*. Kolozsvár 2019.
27. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2020.
28. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2020.
29. Ősz Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*. Kolozsvár 2022.
30. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Praeceptor historiae ecclesiasticae. Tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*. Kolozsvár 2022.
31. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció századai. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2022.
32. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2022.
33. Kállai Benedek: *Nyüved múltja és jelene*. Nagyvárad 2022.
34. Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd (szerk.): *Egyház és történelem. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2024.